

Horváth István
*„A megölhetetlen”**Salamon Ernő levelezése Illyés Gyulával*
a második világháborúban

A tragikus sorsú, fiatalon meggyilkolt Salamon Ernő életét az irodalomtörténészek alaposan feltárták már a második világháborút követő évtizedekben, versei pedig kiadásra kerültek több önálló kötetben is. Jelen tanulmányban – talán az eddigi ismeretanyagot kiegészítve és Salamon Ernő halálának 70. évfordulójára emlékezve – kísérletet teszünk egy méltatlanul elfeledett költő pontosabb és hitelesebb ábrázolására, amihez az Illyés-hagyatékban talált levelek szolgáltattak sok, eddig nem ismert adalékot. A Salamon Ernő (és felesége, Huszár Ilona) leveleiben rejlő új ismeretanyag azonban csak akkor érthető meg teljesen, ha előbb visszatekintünk Salamon életének kezdetére és helyszíneire, majd arra a korszakra, amelyben a két költő kapcsolatba került egymással.

Illyés Gyula

Salamon Ernő 1912. május 15-én Gyergyószentmiklóson született szegény zsidó családban. Kisgyermekként ismerte meg az elképzelhetetlen nyomort: a család élete szüntelen vándorlással telt a különböző fűrésztelepek között, attól függően, hogy éppen hol adódott munka. Az első világháború kitörésekor apját besorozták, a frontszolgálat letelte után az apa rokkantan tért haza, így a család élete a kenyérkereső kiesésével még nyomorúságosabbá vált. Salamon gyerekként vállalt nehéz fizikai munkákat a telepeken, hogy a családnak betevő jusson. A kamasz Salamon életének első éveit tehát a bizonytalanság, a vándorlás, a fűrésztelepek barakk-lakásainak nyomasztó légköre és a szegénység jellemzi.¹

A sokszori költözködés miatt több városban végezte az elemi iskola osztályait, majd a középiskola befejezése után – anyja folyamatos kérélésére – feladta magyartanári terveit, és beiratkozott a kolozsvári egyetem jogi fakultására. Az ügyvédi foglalkozás merőben távol állt a jólelkű és becsületes fiatalembertől, de egyetemi éveiben Salamon Ernő élete mégis leginkább a politikai szerepvállalás szempontjából változott meg: szervesen bekapcsolódott a városi baloldali mozgalmakba. A fiatal Salamon úgy érezte, hogy szülőföldje népének emberhez nem méltó szegénységén csak a kommunizmus elképzelései tudnak segíteni. Ettől kezdve életcéljának tekintette szűkebb pátriája szegénységének bemutatását verseiben, rámutatva arra, hogy a kommunista intézkedésekkel egy jobb, szebb és igazságosabb élet fog megteremtődni a sokat szenvedett népének. Politikai elkötelezettsége miatt jogi tanulmányait egyre inkább elhanyagolta, és mind több feladatot vállalt a különböző kommunista mozgalmakban. Baráti köre is jelentősen kitágult, találkozott sok (zömében baloldali) íróval, a városi könyvtárakban pedig hozzájutott a tel-

jes világirodalomhoz. Az eddig is sokat verselő Salamon most tökéletesítette és szélesítette irodalmi ismereteit.

1933-ban végleg abbahagyta jogi tanulmányait és a *Brassói Lapok*nál riporterit állást vállalt. Itt már a versei is megjelentek, majd rövidesen a *Korunk*ban is (1936-tól ez utóbbi folyóirat terjesztését is végezte). 1937-ben Marosvásárhelyre költözött – ezzel kezdődött meg legtermékenyebb költői korszaka –, és a *Reggeli Újságnál* segédszerkesztőként helyezkedett el. Ekkortól azonban Salamon nyílt és egyre radikálisabb baloldalisága miatt egyre inkább elszigetelődött mind barátaitól, mind íróársaitól. A rövidesen bekövetkező bécsi döntések értelmében pedig a Magyarországhoz visszacsatolt területeken szinte az összes addig működő baloldalinak tartott lapot betiltották a hatóságok,² így Salamon gyakorlatilag sehol sem tudott publikálni. Ezért kénytelen volt levelekben felkeresni a jelentősebb budapesti lapok szerkesztőit. Így jelentek meg versei a Móricz Zsigmond szerkesztette *Kelet Népe*ben³ és a *Magyar Nemzet*ben. És mint az Illyés-hagyaték mostani kutatásakor kiderült, ugyanezért kereste fel 1940-ben Illyés Gyulát is.

A háború második éve azonban az „anyaországi” irodalmi életben (is) előrevetítette a közelgő tragikus társadalmi változásokat: bár a magyar könyv- és lapkiadók színes palettája, a megjelenő folyóiratok, periodikák és könyvek megdöbbentően magas száma már az 1860-as évek végétől számítható,⁴ azonban 1940-re már tetten érhető volt ennek az aranykornak a rövidesen bekövetkező – kényszerű – lezárása. A zsidókra vonatkozó szankciók éppúgy szabályozták a kiadók és laptulajdonosok szerkesztési elveit, mint a megjelenésre váró-vágyó írókat.

Ebben az esztendőben még működött a *Nyugat* is (noha már gyakran cenzúrázták⁵ a megjelenésre váró anyagokat), melynek Illyés a társ-szerkesztője volt egészen a lap megszűnéséig.⁶ Bár a szerkesztőséget elárasztották az írók levelei és kéziratjai, az irodalmi élet alakítói közül mindenki sejtette, hogy Babits esetleges (és sajnos hamarosan bekövetkező) halála után nem fogják sem meghosszabbítani, sem másnak újra kiadni a lapengedélyt.

Salamon Ernő tehát ebben a bizonytalan helyzetben kereste fel levélben Illyés Gyulát.⁷ Mint az leveléből megállapítható, azért fordult éppen Illyéshez, mert az akkor már ismert és elismert Illyés néhány évvel korábban – szintén levélben – kedves szavakkal bátorította az ifjú Salamont.

Salamon Ernő

„Illyés Gyula, *Nyugat* szerkesztősége
Budapest, Vilmos császár körút
F: Salamon Ernő, *Reggeli Újság*
Marosvásárhely Bolyai utca 9.

Igen tisztelt Uram,

Marosvásárhely, 1940. szeptember 17.
mellékelek két verset⁸ azzal a kéréssel, hogyha megfelelők tartja szíveskedjék közzélni a *Nyugat*ban.⁹

Volt már levélváltás közöttünk, jó meleg érzéssel gondolkodom néhány, jól megfontolt, de annál értékesebb, elismerő szavára.

Félreértés elkerülése végett közlöm Önnel, hogy százszázalékos zsidó vagyok.

Természetesen nem lesz meglepetés, ha a versek valamelyes akadály miatt, nem jöhetnek.

Csak arra kérem ne sajnáljon tőlem egy válaszlevelézölapot.

Sok melegséggel és jókívánsággal
üdvözlé:
Salamon Ernő”

A levelezésben ekkor egyéves szünet állt be. Illyés idejét és energiáját vélhetően teljesen lefoglalták a *Nyugat* megszűnése körüli bonyodalmak, a Babits Emlékkönyv szerkesztése és kia-

dása, illetve a *Magyar Csillag* elindítása.¹⁰ Ekkor azonban Salamon élete is gyökeresen megváltozott: 1941-ben a nyíltan hangoztatott baloldalisága miatt már egyre többször került összetűzésekbe a hatóságokkal. Előbb letartóztatták, majd később megpróbálták feleségével együtt – „mint a társadalomra káros elemeket” – az országból kiutasítani,¹¹ végül a hírhedt ákosfalvai¹² táborba internálták, ahol kegyetlenül megkínózták, és egészsége nagyon megromlott. Ettől az időponttól élete végéig gyakran panaszkodott erős fejfájásokra és szorongásokra. De még mindig alkotott, írt rendületlenül, mintha mi sem történt volna. 1941. október 12-én pedig – időlegesen megmenekülve a munkatáborból és a kiutasítástól – újabb levelet írt Illyésnek.

A levél az Illyés-hagyaték most zajló kutatása során került elő, és inkább nevezhető lenne csomagnak, ugyanis 108(!) gépelt oldalt tartalmazott, a téglalap alakúra összehajtogatott papírok még saját borítékjukban pihentek, de nem bontatlanul. Jól látszódott, hogy a vaskos küldemény a két rövidebb oldalán fel volt bontva, majd tartalmának elolvasása után a boríték gondosan vissza lett húzva. Jelen írás megkezdése előtt néhány nappal lett újra óvatosan kibontva – nagy valószínűséggel a világháborús évek óta először.

Salamon egy rövid levelet tett felülre:¹³

„Igen tisztelt Uram,

1941 október 12

mellékelem legújabb verseskötetemet. Kéziratban, mert nem hiszem, hogy kiadót kapnék rá. Kérem olvassa el, megéri a fáradságot. A csillaggal megjelölt versek nem jelentek még meg sehol, úgy, hogyha közölni kívánja a *Magyar Csillagban* – lebet közölni.¹⁴

Nagyon kérem, irasson a kötetről, ha Ön nem akar írni róla. Kérem ebben az esetben írjon nekem néhány sort a verseimről. Gondoljon arra mit jelentenének az Ön sorai egy száműzötti sorba számítható költőnek, akinek öntudatát és önbizalmát nem tudja ugyan semmi aláásva – az se, hogy évenként kétszer, ha láthatja nyomtatásban egy-két dolgát – de éppen öntudata és önbizalma kívánja azt, hogy erős merítessen azok pártfogásából, akiket becsül.

Ne hagyja megválaszolatlanul ezt a levelemet. Két év nem válaszol se leveleimre, se verseimre. Most írjon nekem, azután két évig megint ne.

Cím: Sényi László címén Salamon Ernőnek
Marosvásárhely, Bolyai-báz

Salamon Ernő”

A verseskötet a *Szegénysássonnyforgató* volt, 66 gépelt oldalon¹⁵ tartalmazta a következő verseket (az autográf levélben említett csillagozásokkal ellátva): *Ilona*;* *Szegénység dicsérete*;¹⁶ *Nincs a szegénynek*; *Az ember, ha szegény...*; *Mese uccakölyköknek*; *Édes éj*; *Munkás-szidó ének*;* *Mámibőszítő*;¹⁷ *Mészárosok terén*; *Munkások össze*;¹⁸ *Dal*; *Esti dal*; *Egyedül*; *Ez a szegény nép*; *Tánc*; *Ma az ember úgy hányódik*; *Jóslat*; *Tűzveres esztendő*; *Halál-űző*;* *Anyám dicsérete és Ilonáé*; *Búsító-békítő*; *Szemtelent megtanító/Szabálytalan dal*; *Alkonyi párbeszéd*; *Hol vagy hajnalom?*; *Az a délelőtt...*; *Este előtt*; *Örök bánat*;¹⁹ *Kegyetlen ítélet*;* *Téli vers*; *Abogy a kívándorlók*; *Vigasztaló*; *Elmegy a víz*; *Morzsolódó értelem*; *Mindmáig békétlenül*; *Horváth Bélának*;* *Férfiú dal*; *Kíra Királyná*; *A szegény és a gazdag*.²⁰

Ezen kívül Salamon még néhány elkészült és legépelt verset is mellékel, először is a hosszabb lélegzetű *Dal utódoknak* című 29 oldalas nagyverset, melyet 1941 augusztusa és 1942 januárja között írt meg, majd következtek a rövidebb versek: *Szegényi szonett*; *Majd megtudod*; *Mint Baric a munka után*; *Munkás-szidó ének*; *Példa a hangszerfáról*; *Búsító-békítő*; *Anyám dicsérete és Ilonáé*; *Mord búcsúzás*;²¹ *Dubaj kölyökadal*. A legvégére pedig egy autográf vers került, a *Különféle találmányok*.

Illyés egészen biztosan átolvasta e verseket, mert később – mint a levelezés folytatásából kitűnik majd – meg is beszélte annak tartalmát Salamonnal és Déry Tiborral egy személyes találkozás alkalmával 1942 áprilisában. Nem sokkal ezután Móricz is felkereste Salamont Marosvásárhelyen, s bár a költő tőle is ígéreteket kapott a megjelenésre, további együttműködésre már nem nyílt lehetőség, mert nem sokkal ezen találkozások után Salamon élete ismét drámai, ezúttal már végzetes fordulatot vett: 1942. június 20-án behívták munkaszolgálatra Szászrégenbe.²² Most már Sényi László sem tudott segíteni, pedig a bevonulás előtti 24 órában megszakítás nélkül próbálta elérni Salamon bevonulásának visszavonását.

Salamon az utóbbi évek vészjósoló „tapasztalatai” alapján – internálás, országból kiutasítás – mintha érezte volna közelgő véget, május 26-án megírta végrendeletét: „Még csak harmincadik éve met töltöttem be, és máris végrendeletem írásához látok, mert a halál leadta első jeleit. Egyik éjszakán, először életemben, megrohant a félelem, hogy megáll a szívem. Nem a haláltól félek. Aki annyi ideje vágyik valami kiönfeledtségre, aki úgy szeretne, ha nem többet, legalább egy óráig ájultan feküdni – az nem félhet attól, hogy pihennie lebet.”²³

A Maros mentéről összegyűjtött zsidó munkaszolgálatosokat már július 2-án útnak indították Ukrajnába. Salamon is köztük volt, amennyire lehetett, igyekezett rendszeresen naplót vezetni.²⁴ Aznap ezeket írta a Naplóba: „Az utolsó nap, az utolsó út kezdete. Elindultunk a hosszú, nagy útra. A város végéig gyalog mentünk. Az út szegélyén ríttak. Sírva futottak a kicsi szegény zsidó feleségek. Úgy igyekeztek, hogy lépést tartanak. Szívszakítva elszakadtak egymástól azok, akik szeretik egymást. Nincs egy hangos kiáltás, egy nyilvánosságának szánt gesztus sem. Bensőséges, finom búcsúzkodás ez. Egy tagadhatatlan: senki sem tud olyan szépen szenvedni, mint a zsidók...”

A hosszú, gyötrelmes kínokkal teli gyalogos menetelés végül a Don-kanyar egyik településénél ért véget szeptember 6-án: százada elérte Afanaszjevskát, és ott építették ki téli szállásukat. Salamon Ernőt bajtársai már a hosszú menetelés alatt is úgy jellemezték, hogy az típusú ember volt, akit nem csak sorstársai, hanem még az előljárók is kedveltek. A menetelés alatt hosszú napokig Salamon két-három gyengébb társa felszerelését is vitte egyszerre, majd mikor szinte belerokkant ebbe az erőfeszítésbe, a tiszték megengedték, hogy az Afanaszjevkaig tartó út utolsó napjait gépjárművön tehesse meg. A következő hónapok nehéz fizikai munkával teltek, Salamon százada leginkább útépitésen vett részt. A nehézségek ellenére – bajtársai későbbi beszámolóí szerint – Salamon jól bírta a nehéz körülményeket, gyakran itt is két-három ember helyett dolgozott. A kemény hideget is jól tűrte, büszkén hangoztatva, hogy őt a gyergyói havasok edzették. Azonban csak kívülről tűnt erősnek és bizakodónak: a négy szemközti beszélgetésekben és hazaküldött leveleiben kitűnt elkeseredettsége és honvágya.²⁵

Salamon felesége eközben itthon mindent elkövetett azért, hogy távollévő férje művei megjelenjenek. Először is levelet írt Déry Tibornak, aki a levelet azonnal továbbította Illyésnek.²⁶

„Nagys. Illyés Gyula urnak
Magyar Csillag szerkesztőség
Budapest Vilmos Császár Út 54.

Kedves barátom, mellékeltem egy megbató levél. Ha teheted, teljesítsd kérését. Én rendkívüli tehetségnek tartom Salamont.

Benzítem többször is a Florencebe, nem találta ott, ezért írok. Ölel

Tibor
szept. 1.”

És mellékelteként a Huszár Ilona által Déry Tibornak küldött levél:

„Kedves Déry Tibor,

1942. augusztus 16.

hosszas gondolkodás után fogtam e levél megírásához. Baráti szívességre akarom megkérni, nem az én részemre. A férjemről, Salamon Ernőről van szó, az ő részére szeretnék magától tanácsot s segítségét kérni. Oly ritka, őszinte jóindulatot kapott áprilisi találkozásukon magától, oly örömmel számolt be nekem róla, hogy úgy találom maga az egyetlen, akibe fordulhatok.

Ernő június 20-ika óta munkatáborban van. Július 2-án hagyta el Szászrégent, abova bevonult és azóta Ukrajnában van a Don mellett. Főlegesen részleteznem mint hatott ez rá, mit jelentett számára lelkiileg ez az utazás. Úgy is tudja jól. Nem a fizikai munkától félt, ehhez ő hozzá szokott s megfelelő testi erőben volt. A testi erő nem jelenti mindig a megfelelő lelkierőt is. Nem tudom miként fog visszajönni, de szeretném, ha hazaérkezésekor oly öröm érné, mely felrázná, elégtétellel töltené el a kiállott szenvedésekért és megtalálná régi munkakedvét, derűlátását, gyermeki boldogságát. Ha minden jól sikerül, őszire, de legkésőbb novemberben ittbon lesz. Ehhez a kellemes hazaérkezéshez kérem szívességet, természetesen csak akkor, ha módjában áll ezért tenni valamit s ha akar.

Áprilióban Pesten jártunk. Mint tudja, Ernő kétszer találkozott Illyés Gyulával. A második találkozásánál maga is jelen volt. Illyés megígérte Ernőnek, hogy kéziratban olvasott verseskötetéről²⁷ ír, vagy írat a Magyar Csillagban s verseket is fog közölni a kötetből. Mikor Ernő megkérdezte tőle, nem akadály e az ő zsidó volta, Illyés szóról-szóra ezt felelte: ‘Nem. 6%-ot²⁸ hozhatok a Csillagban s miért ne lehessen maga is ebben a 6%-ban.’ Ernő boldog volt, hazajött és várt. Fájdalmas volt nézni ahogy az új számokat kinyitotta s még fájdalmasabb volt számomra látni, ahogy letette. Sehol semmi.²⁹ Egy pillanattal később már újra vidáman magyarázta nekem (vagy önmagának?), mennyi kézirat lehet Illyésnél, mily elfoglalt ember, ő vár türelemmel, biztosan az őszire hagyja őt. Ő anynyit várt már, nagy gyakorlata van benne, vár ő az őszire nyugodtan, nem sürget, nem kér. Közben elment. Őszire esetleg ittbon lesz. Milyen jó lenne a Magyar Csillag vágyva várt számával fogadni. Ettől a számtól biztosan elfelejtené a kiállt szenvedéseket s megtalálná munkakedvét. Tudom, hogy Illyés Gyulára nem lehet ráizenni, kérni, ígéretére figyelmeztetni. Ernő nem tenné meg, akkor se, ha soba nem kerülne neve a lapba! Én gyakorlatibb vagyok, szeretek segíteni a sorsnak és az igazságnak s megkérem magát, nem

tudná e Illyést tapintatosan, levelemről hallgatva emlékeztetni az Ernővel lefolytatott beszélgetésre? Maguk jó barátok, magától nem venné rossz néven, ha emlékeztetné Ernőre. A kötet ma is Illyésnél van.

Gondolom megértette kérésemet s ha teljesíthetetlennek, vagy kellemetlennek találja tépje el leveletem s ne is törődjék vele. Ernőre semmi esetre se baragudjék. Én most az ő tudta nélkül írok. Ha levelem vétele után pár sorban értesítene véleményéről, igazán boldog lennék.

Ernőtől július 27-iki kelettel kaptam utólagára lapot. Semmitmondó sorok, az egésznek csak az a jelentősége számomra, hogy látom a kézírását. Magával vitte Arany történetét.⁵⁰ Hogy forgatja e őket azt nem tudom, minden esetre az ő hátizsákja súlyosabb a többinél. Vagy talán éppen ezért könnyebbnek érzi? Majd ő megmondja.

Ernőnek beszélt esetleges ideutazásukról? Ha időszerű, tudja meg örömmel várom s egyik szobánk rendelkezésére áll. Az ellátásukat is vállalni merem. Ernő említette, hogy esetleg nem egyedül jönne. Hozzánk bármikor jöhetnek. Nem használják ki a vénasszonyok nyarát?

Meleg barátsággal köszönti
Salamon Ernőné
Marosvásárhely, Gecse Dániel u. 66.”

Az Illyéshez továbbított kérés meghallgatásra talált: rövidesen levelet írt Huszár Ilonának, melyben érdeklődött férje helyzetéről, és amelyből az is kiderült, hogy Illyés válogatott Salamon verseiből,⁵¹ és jelezte, hogy melyik versek nyerték el a tetszését. Valószínűleg ígéretet is tett néhány Salamon-vers leközlésére a *Magyar Csillagban*.

Huszár Ilona örömteli válaszlevelet küldött:⁵²

„Kedves Uram,

1945. II. 22.

bálávan köszönöm levelét és a csupa jóindulatú sorait. Külön örömmöm, hogy a 'Kancsi dal gyerekeknek' megnyerte tetszését, mert Ernő nagyon szerette ezt a verset.

Itt küldöm egy meg nem jelent s a kéziratot kötetben sem levő versét 'A jó vénasszonyok'-at.⁵³

Leírom, a kötetben előforduló, de sehol meg nem jelent versek címét, az oldalszámokkal, hogy könnyen megtalálja: Ilona (1. oldal); Add vissza nekik

mellékelek két verset apal a kéréssel, hogyha megfelelőnek tartja nyveszedjék közölni a Nyugatban.

Volt már levélváltás közöttünk, jó meleg érveléssel gondolkodtunk néhány, jól megfontolt, de annál estelesebb, elismerő szavára.

Felvételek elkerülése végett közlöm Önnek, hogy igazságszóló vagyok.

Természetesen nem lesz meglepetés, ha a versek valamelyes aradály miatt, nem jöhetnek nekik.

Csak arra kérem ne sajnáljon tőlem egy válaszleveles lapot.

Marosvásárhely 1940. szeptember 17.

Sok melegséggel
és jókívánsággal
üdvözlök!

Salamon Ernő

(2. o. – Ezt Ernő a 'Hála búséges éneke' címmel változtatta meg utólag. Ha aktuális lenne, szíveskedjék ezen a címen hozni.); *Dubaj kölyökdal* (16. o.); *Didergető* (25. o.); *Halálzó* (34. o.); *Vásárhelyi temetőben* (35. o. – Ennek címét 'Napverés egy sírkövön'-re változtatta.); *Anyám dicsérete és Ilonáé* (36. o.); *Búsító-békítő* (38. o.); *Szabálytalan dal* (40. o.); *Búcsú anyamtól* (47. o. – Ennek a címe az Önnél lévő kötetben vagy 'Mord búcsú', vagy 'Örök bánat'. 'Búcsú anyamtól'-ra kell változtatni.); *Kegyetlen ítélet* (48. o.).⁵⁴

Lehet, hogy a fentiek közt olyan is van, melyet legutóbb küldtem s kiostalta.⁵⁵ Őszintén szólva, nem találok a feljegyzéseim közt, így magam sem tudom mit is küldtem be. Annyi felé kell próbálkozni! A kö-

tetben sok olyan vers van, mely a bírói döntés előtt 3-4 évvel jelentek meg a 'Brassói Lapok'-ban, vagy a 'Korunk'-ban. Tekintettel arra, hogy ezek a lapok nem jutottak annak idején el a magyarországi olvasótábor legnagyobb részéhez s mindkettő azóta meg is szűnt, lehetetlen volna, ha lehetségesnek tartaná közlésüket; felemlíték egy párat, közölve megjelenésük helyét, idejét és természetesen a kéziratok kötetben oldalszámukat.

Szegény nép dicsérete (4. o., Korunk, 1938.); Nincs a szegénynek (7. o., Korunk, 1940.); Az ember, ha szegény (9. o., Brassói Lapok, 1938.); Mese utcakölyköknek (11. o., Korunk, 1939.); Édes éj (13. o., Brassói Lapok, 1939.); Mészárosok terén (19. o., Brassói Lapok, 1938.); Egyedül (27. o., Brassói Lapok, 1938.); Ez a szegény nép (28. o., Brassói Lapok, 1939.); Tánc (29. o., Korunk, 1940.); Ma az ember úgy hányódik (31. o., Brassói Lapok, 1939.); Tűzveres esztendő (35. o., Brassói Lapok, 1938.); Alkonyi párbeszéd (41. o., Brassói Lapok, 1939.); Hol vagy hajnalom (44. o., Független Ujság, Kolozsvár, 1938.); Az a délelőtt (45. o., Brassói Lapok, 1938.); Téli vers (49. o., Független Ujság, Kolozsvár, 1938.); Ahogy a kívándorlók (50. o., Brassói Lapok, 1938.); Vigasztaló (51. o., Brassói Lapok, 1939.); Elmegy a víz (52. o., Brassói Lapok, 1939.); Morzsolódó értelem (55. o., Brassói Lapok, 1939.); Mindmáig békétlenül (54. o., Brassói Lapok, 1938.); Férfiúi dal, dana, habota (57. o., Korunk, 1938.).

Ha fentiek nem aktuálisak, ne nehezítsen rám. Én csak minden eshetőségre írtam le.

Ha esetleg nem találná a kötetet, széveskedjék hamar közölni velem, hogy postafordultával küldhessem a verseket.

Hálásan köszönöm fáradozásait, binni akarom, hogy Ernő személyesen fogja egyszer ismétetni az én köszönetemet is.

Barátságos üdvözlettel híve,
Salamon Ernőné”

Mint ismeretes, az 1943. január 12-én meginduló orosz offenzíva elképzelhetetlenül súlyos vereséget mért a 2. magyar hadseregre. Salamon százada is rövidesen megkezdte a visszavonulást nyugat felé. A fejvesztve menekülő katonák és munkaszolgálatosok között Salamon is nyugat felé sodródott, egy szerencsétlen véletlen miatt elszakadva alakulatától és annak emberséges parancsnokától. Rövidesen egy másik munkaszolgálatos századba irányították, melynek hírhedten kegyetlen parancsnoka egyszerűen elkergette Salamont, mikor a költő megkérte, hogy őrizze meg a fronton írt verseit. A hadtörténeti kutatások rekonstruálták Salamon nyugat

gat felé tartó menekülésének állomásait és időpontjait – ezekből jól látszik, hogy néha nem napokra, hanem csak órákra voltak mögötte az orosz csapatok.

De nem tudott hazaérni. Az összezártág és az elégtelen higiéniai körülmények miatt a kiütéses tifusz már korábban is tizedelte a munkaszolgálatosokat, a visszavonuló Salamon Ernőben is ott lappangott már a kór: 1943. február 27-én a már súlyos beteg, önkívületi állapotban vizionáló³⁶ Salamont olasz katonák agyonlőtték.

Magyarországra a doni katasztrófáról csak jóval később kezdtek szivárogni a hírek a hazatérő katonáktól, a hadvezetés pedig igyekezett jelentősen kisebbiteni a vereség mértékét. Salamon Ernő sorsáról így még hosszú hónapokig semmit nem lehetett tudni. Huszár Ilona még mindig kitartóan próbálta elhelyezni férje verseit különböző lapoknál. Erről tanúskodik Illyésnek írt újabb levele.³⁷

„Kedves Uram!

Marosvásárhely 1943. X. 7.

Íde s tova egy esztendeje, hogy férjem sorsáról érdeklődő levelét megkaptam.³⁸ Déry Tiboron keresztül választoltam rá, mert még egy levél erejéig sem akartam zavarni, annyira magamévá tettem férjem elveit és álláspontját.

Azóta sajnos annyi minden történt, ami önálló, de továbbra is az Ernő felfogásához bű tettekre késztet. Írásbeli megbízásom van férjemtől, távollétében írásait elhelyezni stb. Erről Déry Tibor is tud. Férjemről 10 hónapja nem tudok semmit.³⁹ Január 6-ikán írt utoljára. Ez a szörnyű hosszú és bizonytalanul még hosszabb idő, ami még jöhet, arra bűt, hogy neki lássak versei elhelyezésének, hogy ha valaha hazakerül, legalább ennyi öröm fogadjja. A nyáron Pesten voltam, Önt is kerestem, a Balatonnál volt, így mostanra halasztottam és innen kérem, ha a mellékelt verseket⁴⁰ megfelelőeknek tartja, közölje le a Magyar Csillagba. Ezek a versek még sehol sem jelentek meg. Sok jó verset napilapoknál helyeztem el, azokat nem akarom küldeni, ne hogy véletlenül két helyen is jöjjenek. Igaz még egyet sem láttam nyomtatásban, pedig jöhettek volna, de nem is csodálkozom, mert egy feleség nem elég protektor ma Budapesten, még akkor sem, ha fiatal tehetséges író verseiről is van szó, aki Erdélyben igen népszerű, de a visszacsatolás óta még nem mutathatta meg magát a magyarországi kevés versolvasóknak, éppen azért, mert senki sem áll rajtam kívül a háta megett. Ez pedig kevés és nem is megbízható, mint értékmérő.

Mégis kérem, ha lebet hozza le ezeket a verseket. Az erkölcsi sikeren kívül, anyagit is jelenthet, mert azt a kötetet, amit Ön is olvasott,⁴¹ kísérletném adni, most tárgyal Déry is ebben az ügyben és a kiadókat egészen biztosan kedvezően befolyásolná, ha a Csillagban is látnák a nevét. Még egy kérésem van, szóljon egy pár jó szót az Ernő verseit illetően Szabó Zoltánnak,⁴² mert oda is küldtem, illetve a Magyar Nemzetnek. Ernő bevonulása előtt rendszeresen hozta verseit a lap, de mióta új vezetés alatt áll, új protekció is kellene. Magánál jobb nincs. Ha nem kellemetlen, tegye meg, ellenkező esetben a világról sem. Inkább várunk.

Sajnos, én nem élek Pesten, így nem áll módomban 'élelmeskedni', mint teszem fel Salamon László⁴³ úr, aki bizony igen sok helyen kibaszálja azt, hogy az emberek verset nem olvasnak, de tudják, hogy Erdélyben él egy Salamon nevű tebenségesnek mondott költő. Marosvásárhely vagy Kolozsvár oly mindegy az emberek előtt. Erdély mind a kettő és Salamon is mind a kettő. Csak így magyarázhatom azt, hogy Lászlócska versei igen gyakran szerepelnek a Hídtől kezdve a Népszaváig minden féle lapban, folyóiratban. Sőt mi több, Cserepálvi fogja most kiadni egy kötetét.⁴⁴

Irigykedve nézem a dolgokat, nem tagadom, de nem tebetek semmit. Azzal vigasztalom magam, hogy Ernő költő, de a másik csak rímekben ír. Ne haragudjék, mert ilyen bőbeszédűen állok Maga elé, magam sem tudom miért keseregtem, hiszen nem szokásom. Nem is kutatom az okot. Jól esett és kész.

Kérem válaszoljon levelemre. Ha a versek nem felelnének meg, tudnom kell, mert másokat küldök, ha csak ez az akadály.

Előre is köszönöm fáradozásait és türelmét. Minden jót kívánok, üdvözlöm barátsággal

Salamon Ernőné
Gecse Dániel u. 66.”

A kétségbeesett Huszár Ilonát végül egy hazatért Reisz Vilmos nevű munkaszolgálatos bajtárs tájékoztatta Salamon haláláról egy 1943. november 11-én keltezett levélben:⁴⁵

„Nagyságos Asszonyom!

Kétségbeesett sorait nagy részvéttel olvastam. Ez a részvét akkor is kijárna fájdalomának, ha kérdezősködésére valami vigasztalót felelhetnék. Sajnos a valóság egészen szomorú. A körülöttünk lejátszódó tragédiák megkeményítették szíveinket, és elnézését kérem, ha nem tudom megtalálni a megfelelő hangot közölnivalómboz.

Közléseim alapja nem közvetlen tapasztalatok. Ti. Ernő a visszavonulás első periódusában, és pedig január 29-én Bjelgorodban, 28 társával egyetemben (köztük Wagner Kálmán is),⁴⁶ egy szerencsétlen véletlen

folytán egy másik századba lett vezényelve és útnak indítva nyugati irányba. Mi a századdal febr. 6-án keltünk útra, és többé nem találkoztunk velük. Útirányunk nem mindenben egyezett az övékével, mert mi a Romnyi-Kijev direkte utat, ők a romnyi-nyezsin-kijevi irányt követték, és így elkerültük egymást.

A nagy népvándorlás utolsó kilométereit tapostuk a kijev-zsitomiri szakaszon, mikor egy nap elvonult előttünk a huszti zsidó század. Kölcsönös »Kik vagytok?« kérdézősködés után közölték velünk, mint vésársárbelyiekkel a következőket:

Febr. 27-én a Nyezsintől keletre 7 kméterre fekvő Mihajlovka Sztári⁴⁷ nevű községben egy parasztasszony, akibe beszéltünk, sűrű újságolta, hogy az udvaron fekszik egy zsidó munkaszolgálatos - boltan. Elhozták mellette talált írásait, leírták külsejét, megemlégtették, hogy mellette volt az általuk olyan jól ismert vörös Arany János Összes Költeményei, zsebében halotti cédulája. Ezeket az írásokat átadták K. F.-nek,⁴⁸ aki azonban a határvizsgálatnál már nem tudta átmenteni. Közölték neveiket, alantiak szerint, és elmondták, hogy ősi rítus szerint ők földelték el. Sírjának pontosabb fekvése fel van jegyezve, és naplója, ha baba tudja hozni, megkapható Dr. Adler szegedtercei orvosnál,⁴⁹ aki nem tudom, hazatért-e már. További érdeklődésünk során kiderült, hogy szegény Ernő a láztól nagy betegen önkívületi állapotban érkezett egy nappal korábban erre a szállásra (akkor még nem sejtettük, hogy a kültetés tífusz cstráit cipeljük magunkban), és itt érte a szomorú vég. Akik még ezen a napon látták, mondják, hogy lázas aggyal is még mindig verselt, és utolsó fellángolásait is, mint az úton annyi sokat, Ilonkájához intézte. Kérem az Istent, adjon erőt a kegyetlen valóság elviseléséhez, hazaérkezésünk után keresni fogjuk az alkalmat, hogy az együtt eltöltött 7 hónap alatti életéről elbeszélgethessünk.

Kezeit csókolja
Reisz Vilmos

Az informátorok:

Lefkovits Márton, Nyírbogát, Szabolcs

v[ár]m[egye].

Lefkovits Imre, Nyírbátor, Kossuth Lajos utca 54.

Salamon Bernát, Nyírbátor.”

A szomorú hír rövidesen Illyéshez is eljutott, részvétét valamikor 1943 végén vagy 1944 legelején fejezhetette ki levélben Huszárnak. Egyben tájékoztatta arról is, hogy néhány Salamon-verset kiválasztott közlésre, és azokat „beküldte cenzúrára”, ha pedig a Salamon-kötet esetleg megjelenik, szívesen ír vagy írat arról a Magyar Csillagban.

Huszár Ilona igen örömteli válaszelevelet küldött.⁵⁰

„Kedves Uram,

1944. I. 18.

jól esett levele. A cenzúrára beküldött versekből a 'Szegényasszonyforgató' megjelent már 1941-ben a 'Kelet Népe'-ben.⁵¹ A többi még soha nem jutott nyomdába.

Azt szeretném még, ha tudná, hogy most nem az összes versek fognak megjelenni, hanem csak egy része⁵² és igen hálásan köszönöm ígéretét a Csillagban majd megjelenő bírálatért.⁵³ 1957-ben a Nyugat is nagyon szépen fogadta Ernő első verseskötetét.⁵⁴ Ernő születési éve, stb.: 1912 május 15. Itt hagyott bennünket 1943. febr. 28-án.⁵⁵ Született Gyergyószentmiklóson. Mihajlovka Stari-ból ment el tőlünk.⁵⁶

Szegényke, mintha érezte volna a sorsát, 30-adik születésnapja után megírta 'Utolsó akaratát'. Rá 5 hétre kapta meg a behívót. Ez a végrendelet-féle természetesen nem földi javakról beszél, ilyen soha sem volt neki, hanem verseiről, érzéseiről, bánatairól. Érdekes olvasmány még egy idegennek is. Alkalmadtán megmutatom Magának.

Egyszer Molteréknél⁵⁷ voltunk, mikor megtudta, hogy Magát várják oda, érkezése csak percek kérdése, hamar felállt és elbúcsúzott. Nekem mondta, amennyire sóvárog Magával lenni, úgy fél, nehogy tolokodónak tartsa, ezért jött el. A vásárbelyi „írójárások” idején visszavonult, annyira irtózott a tolokodás látszatától is. Csak mikor Móríc Zsigmond üzent érte, akkor lehetett ott látni a többi írók között. Életében akkor először volt kávéházban. Másodszor akkor, amikor Magával találkozott Pesten. Ezért nem jutott el a hangja Magyarországra. De Erdélyben annál jobban ismerik. A fatelepek munkásai állandóan üzenik nekem a legkülönbözőbb vidékekről, hogy üzent rádió. Persze nem igaz, de ők hiszik a fogságot. Ernő nagyon büszke volna erre. Én meg tudom, hogy visszavonhatatlanul igaz amit írtam.

Még csak arra kérem, írja meg megvannak-e Magának Ernő itt megjelent könyvei, ha nincsenek meg, küldeni szeretnék. Gyönyörű sors, Ének a szolgák sorsáról, Szegények között, címmel jelentek meg, még román uralom alatt.

Még egyszer szívből köszönöm fáradozásait és jóakarátát.

Szívből üdvözlí
Salamon Ernőné”

Ez a levél szinte még meg sem érkezett Illyésnek, mikor Huszár már a következő levelét fogalmazta. Némi bátorságot gyűjtve az imént említett, nemsokára kiadásra Salamon-kötettel kapcsolatban újabb kéréssel fordult Illyéshez.⁵⁸

„Kedves Uram,

1944. I. 24.

most, nem rég válaszoltam meg levelét s újra írnom kell. Nebezen szántam rá magam erre a levélre, mert kérnem kell Öntől valamit. Oly becsületesen együttérző levelét talán nem kellene kéréssel viszonznom, de még se tebetek egyebet. Nem rólam van szó és ez mindig felmentést ad a kérőnek. Előljáróban még csak annyit, ha visszautasít, ne haragudjék rám, mint ahogy én is már eleve próbálom megérteni negatív álláspontját. És ami a legfontosabb, ne tagadja meg jóindulatát Ernőtől, ha reám kissé nebezteni is fog.

Mint tudja, februárban ki fog jönni Ernő egy kötete Cserépfalvinál. Felmerült a szükségessége, hogy valaki előszót írjon a kötethez. Álmomban sem mertem volna gondolni, hogy Önt kérjem erre. De mióta legutóbbi levelét megkaptam, folyton erre kellett gondolkodnom. Mikor megválaszoltam, csak merész ötlet volt részemről, így meg se írtam. De mióta levelem elment, folyton arra gondolok, kötelességem megkérlelni, megkérni Önt, nem írna-e egy előszót a kötethez? Egy kis életrajz legyen benne (az adatokat én megadom) és egy kis méltatás. Nem szükséges a versek bírálata, azt bízzuk a kritikusokra. Gondolom ehhez sok munka nem kellene. Bánatomban ez lenne az egyetlen tiszta öröm. Ilyen kitiintetés Ernőre nézve! Ezt inkább magamnak mondtam, nem Magának. Kérem, ezt rövidesen intézze el velem. Ígérem, ha elfogadja, ha nem, sűrű zavarásaimat abba fogom hagyni.

Még egyszer: ez a levél és kérés ne tegye barátságatlanná irántunk.

Barátsággal köszönti
Salamon Ernőné”

A méltatás megírását Illyés nem vállalta: levélváltásaik és két rövid találkozásuk ellenére egész egyszerűen úgy érezte, hogy nem ő az, aki a legjobban ismeri Salamon életét és költészetét. Ezt a véleményét megküldte Huszárnak, aki végül egyetértett Illyés azon javaslatával, hogy másnak kell megírni az előszót. Az is elképzelhető, hogy Illyés levelében azt is megemlítette, ne méltatással kezdődjön a könyv, hanem egy életrajzzal.

Huszár Ilona válaszelevele nem sokkal később megérkezett.⁵⁹

„Kedves Uram,

1944. II. 22.

legutóbbi soraira meglehetősen későn válaszolok, pedig a belőlük áradó jóindulat azonnali írásra biztatott. Persze, előre nem látható dolgok jönnek, mint betegség s ezért csak most köszönöm sok hálával levelét s a Csillagban közölt négy Ernő verset. Igen jól válasz-

totta ki őket, mert a 4 vers négyféle. Ennek külön örültem. Az előszóra vonatkozó véleményét annál is inkább elfogadtam, mert előzőleg nekem is az volt a felfogásom, de hallgattam azokra, akik szerintem talán mégis csak jobban értenek a dolgokhoz. Az Ön levele megerősített abban, hogy nekem, hozzánemértőnek is lehetnek helyes szempontjaim. Megindult így újra a levélváltás, ennek eredménye az, hogy a kiadó, ha el is áll egy méltató bevezetéstől, ragaszkodik egy – a kötet elején megjelenő – életrajzhoz. Ernő barátai is e mellett vannak. Azt mondják, Ernő élete nem folyhat már olvasói szeme előtt, hát mutassuk meg nekik, milyen volt. Kötelességünk kinyitni az olvasó szemét. Meggyőztek, bár tele vagyok kétkedéssel. Ernő mit szólna hozzá? Kinek adna igazat? Azt hiszem, a vállveregető bemutatást, versei elején nem tűrné, de egy tárgyilagos életrajzért Ő sem haragudna. Így, ebbe belementem én is. Tekintettel arra, hogy Ön még sem láthatta Ernő életét, alkalmasabbnak gondoltam egy tanút az Ernő életéből. Így esett választásom Szentimrei Jenőre,⁶⁰ akit Ernő is szeretett, aki az első bírálatot írta Ernőről, maga is erdélyi és ismeri Ernő életét. A külvilág részére az Ön neve súlyosabb lett volna, anyagi szempontból is előnyösebb, de ez nálam nem szempont, így csak azt néztem, ha csak életrajz jön, úgy Ernő életismerője írja.

A kötetet Déry Tibor állítja össze, betek kérdése a megjelenése. Izgatottan várom és nagyon félek, nehogy oly események következzenek akkorára be, melyek észrevétlenné teszik a kötet megjelenését.

Postán elküldtem Ernő két verses kötetét.⁶¹ Legelő verses kötetéből egy saját példányomon kívül egy sincs. Ezért abból nem küldhettem. Egy másnak ide-dedikált kötetet kölcsön kapok s elküldöm átolvasásra, azzal a kéréssel, ügyeljen rá, s ha Pesten leszek s kérem, adja vissza, hogy tulajdonosának visszaadhassam. Ezen a három megjelent versesköteten kívül Önnél van még (meg van?, ha nem, küldök még egyet) egy gépirásos kötet ‘Szegényasszonyforgató’ címmel. Ezen kívül kéziratban nálam van egy regénye, egy verses színdarabja, egy prózában írt színdarabja és egy bábjátéka versben, s még egy 600 sornál valamivel több nagyverse.⁶² Ő nevezte így. Ebbe az egész életét megírta. Akik kéziratban olvasták, szerették.

Most hallottam Sényi barátunktól, hogy beküldte Önnel Ernő egyik Rilke fordítását.⁶³ Nem hozhatna a Csillagban román versfordításokat? A román népköltészet sok szép versét lefordította. Nem tudom idősebb-e ez most.

Még visszaélek türelmével s megkérdem, jöhet-e még vers mások is Ernőtől a Csillagban?

Elnézését kérem zavarásomért, köszönöm még egyszer mindazt, amit tett.

Szívélyesen üdvözlé.
Salamon Ernőné”

Ma már nem lehet tudni, hogy az ismételt megkeresések és kérések ellenére miért nem kerültek közlésre Salamon Ernő versei a *Nyugat* utolsó számaiban és később a *Magyar Csillag* 1942-es és 1943-as évfolyamaiban. Illyés 1941 és 1944 közötti – a *Magyar Csillagot* érintő – levelezését áttekintve jól látható, hogy elképzelhetetlen mennyiségű megjelenésre váró irodalmi anyag érkezett a szerkesztőségbe mind itthonról, mind a frontokon harcolóktól. Minden bizonnyal ebből a hatalmas nyersanyagból nehéz volt a válogatás.⁶⁴ Azt is figyelembe kell venni, hogy az említett 6%-ba lehetetlen volt minden zsidó szerzőt belevenni, ahhoz a lap túl rövid életű volt. Az is elképzelhető – és ez tűnik a legvalószínűbbnek –, hogy Illyés közölte volna már jóval korábban is Salamon Ernő verseit, de a versek az erős baloldali tartalom és Salamon zsidó származása miatt nem mentek át a cenzúrán.⁶⁵

A költő halála és a világháború vége után évtizedek múlva történt újra levélváltás Huszár Ilona és Illyés Gyula között. 1967-ben Salamon halálának 25. évfordulójához közeledve egy nagyobb kiadvány készült, ennek szerkesztésében természetesen Huszár Ilona is részt vett. Ekkor ismét levelet írt Illyésnek, tulajdonképpen megismételve a 23 évvel ezelőtti kérését.⁶⁶

„Kedves Uram!

Marosvásárhely, 1967. IV. 7.

Férjem, Salamon Ernő többször is érezte az Ön megbecsülését és rokonszenvét, ezért merek azzal a kéréssel fordulni Önhöz, vegyen részt írásával egy Salamon Ernő emlékkönyv összeállításában. Ez a könyv tartalmazna emlékezéseket, vallomásokat a költőről, aki 51-dik évében, 1943. február 27-én Ukrajnában oly tragikus körülmények között elpusztult. A könyvet a bukaresti Szépirodalmi Könyvkiadó magyar osztálya adja ki.

Talán emlékezik Ön arra is, amikor 1942 áprilisában férjem megismerkedett Önnel. Déry Tiborral hárman beszélgettek egy Szabadság-téri kávéházban. Ezt megelőzőleg Ön ismeretlenül még, biztató sorokat írt férjemnek.

Férjem ukrajnai tartózkodása idején kaptam Öntől én is néhány levelet, a ‘Csillagban’ közölt Salamon Ernő versekkel kapcsolatosan. Birtokomban van az a levele is, melyet hozzám intézett férjem halálhíre után.

E kapcsolat folytatásaként (és oly hosszú szünet után) milyen jó lenne az Ön emlékező vagy értékelő sorait is közölni a most készülő emlékkönyvben.

Ne utasítsa vissza kérésemet és arra kérem küldjön néhány gépelt oldalt a fenti értelemben. Én továbbítani fogom a bukaresti kiadóhoz.

Köszönettel és szeretettel köszönti

Salamon Ernőné”

Illyés válasza mindennél szebben fejezte ki Salamon Ernő költészetének értékét és fontosságát. Ha 1944-ben még úgy is gondolta, hogy nem ő a legalkalmasabb Salamon méltatására, 1967-ben már éppen ő volt az, aki egyetlen rövidnek tűnő írásba sűrítve, de mégis nagyon szépen méltatta a tragikus sorsú költőt. Huszár Ilona is rendkívül hálás volt a rövid írásért, 1967-től kezdve levelezése Illyéssel ismét rendszeressé vált. Az ekkortól írott – immár rövidebb – leveleiből jól érzékelhető az Illyés iránt érzett tisztelete és barátsága.

S hogy ki volt Salamon Ernő Illyés szerint?⁶⁷

„Egy boldog elégedetlen! Egy forradalmár, aki nem győzi dicserni a világot. Egy kérlelhetetlen szegény, aki örömmel szítja tele magát a világ és a maga gyötrelmes állapotában.

Ennek az ellentmondásnak a tündéri – költői – feloldásával bódítottak meg engem Salamon Ernő már első versei.

Ez áradt személyéből is, ez ragyogott ki a szeméből, a mosolyából. A kézfogásából szinte.

Ősztönzője, útcinálójja, verseinek már akkor árnyalatos értékelője, Déry Tibor tette elém Salamon Ernő első verseit. Annyit remélt írónktól, mint egykor József Attilától.

Vidéken írom ezeket a sorokat, nincs könyvtárpole, amelyről levehetném Salamon Ernő akkori költeményeit.

Igen nagy pedig bennem a kívánság, hogy varázsuk ismét megillessen. S íme, hirtelen ez a varázs a versek közvetítő szolgálata nélkül is itt van.

Egy fél percig kell csak csendben maradnom, füllem valamiféle távolságba, és teljesen benne vagyok Salamon Ernő költői világában.

Ez nem kis szó; nem csekély próba.

A költők nem a versekért írják a verseket. Hanem azért, ami a verseken át majd belénk árad, bennünk marad. Gazdagítsa – egyre kamatozóbban – ember-voltunkat.

És most még világosabban látom Salamon Ernő alakját. Nem csak azt a nagydarab, mosolygós, fekete fiút, akivel – a versei után – Déry Tibor egy télies délelőtt összeismertetett a budapesti Florenc kávéházban. Hanem a versekből fölálló alakot, a teljes költőt. Aki test nélkül is jelenvaló tud lenni, tapinthatóan szinte, keze-megfoghatóan.

Rettenetes, hogy elpusztult. Máig nem csitul az elviselhetetlensége annak, hogy elpusztult.

Mit tehetünk? Ölelgessem azt az árnyat, amelyet hús-vér mód elevennek érzek, amely ma született gyermekek százezrét túl fogja élni, de aki mégse volt velünk aztán, nem járta be azt a pályát, amelyen megindulni láttuk, s amelynek oly szépen kilátóztak álmásai, magaslatai.

Amelyek most hiányoznak. Oly fájdalmasan hiányoznak, mint maga az eleven, kedves fiatalember, aki Salamon Ernő névre hallgatva áll a költők megölhetetlen sorában.

I. Gy.
Tibany, 1967. IV. 28.”

JEGYZETEK:

- 1 Erről bővebben lásd KÉRI J., „Salamon Ernő élete” in *Válogatott versek* (Bukarest, 1955). A Huszár Ilona által dedikált kötet megtalálható az Illyés-hagyatékban.
- 2 Salamont leginkább a *Korunk* betiltása érintette, hiszen ott publikált rendszeresen. A *Brassói Lapok* pedig Dél-Erdélyben maradt.
- 3 Móricz nagy tisztelője volt Salamon költészetének, több írásában is „székely zsidóként” említve Salamont.
- 4 A témáról bővebben lásd HERNÁDI M., *Zsidó írók és művészek a magyar progresszióban 1860–1945* (Budapest, 2010).
- 5 Magyarországon 1940. augusztus 28-án vezették be az ún. teljes cenzúrát. Ettől kezdve első lépcsőben minden budapesti lap köteles volt leadni a kefelevonatokat a sajtóellenőrző bizottságnak. Ha itt engedélyt kaptak a szövegek, az ügyész ellenjegyezte, majd egy újabb köteles példányt kellett beadni a lapból, amit az ügyész második lépcsőben összevetett a korábbi szövegekkel, hogy nincsenek-e eltérések. Ha minden rendben volt, akkor újabb ellenjegyzés után következhetett a nyomtatás. Erről lásd bővebben: MARKOVITS GY.–TÓBIÁS Á., *A cenzúra árnyékában* (Budapest, 1966) 5–33.
- 6 1941 augusztusában jelent meg az utolsó *Nyugat*.
- 7 Illyés-hagyaték, 3 autográf oldal, 1940. szeptember 17.
- 8 A mellékelt versek: *Fogy világom és Szegényasszonyforgató*.
- 9 Az elküldött versek nem jelentek meg a *Nyugatban*.
- 10 A *Magyar Csillag* havonként egyszeri megjelenését egy 1941. szeptember 9-én kelt határozatban engedélyezték. Az eredeti okirat megtalálható az Illyés-hagyatékban.
- 11 A kiutasítás végül meghíusult, mert Sényi László közbenjárta Salamon érdekében. Sényi László (1874–1949) az erdélyi irodalmi élet megkerülhetetlen alakja volt a korszakban. Salamon Ernő pályáját már a kezdetektől fogva próbálta segíteni, mecénásként támogatta Salamonnak a háború előtt megjelent 3 kisebb kötetét. (*Gyönyörű sor* [1937]; *Szegények küszöbén* [1938]; *Ének a szolgálk sorsáról* [1938]). Mindhárom kötet Salamon által dedikálva megtalálható az Illyés-hagyatékban.)
- 12 Ákosfalva (románul Acățari, németül Aschdorf) község Romániában, Maros megyében, Marosvásárhelytől 10 km-re délkeletre a Nyárad jobb partján található.
- 13 Illyés-hagyaték, 1 autográf oldal, 1941. október 12.
- 14 Az ebben a csomagban érkezett – és a továbbiakban részletesen felsorolásra kerülő – versek közül egyik sem jelent meg a *Magyar Csillagban*.
- 15 A gépelt oldalakat Salamon utólag kézzel számozta be, különös módon a 2., 3., 25., 26. és 35. oldalak hiányoznak: ezeket valószínűleg Illyés vette ki később egy – még említésre kerülő – 1944-es közléshez. Salamon számozása 66-ig tart, de így értelemszerűen csak 61 lapról van szó.
- 16 Ez a vers végül *Szegény nép dicsérete* címmel jelent meg.
- 17 Eddig ismeretlen Salamon-vers.
- 18 Ez a vers *Munkás ős* címmel jelent meg.
- 19 Ezt később Salamon *Búcsú anyámtólra* változtatta.
- 20 Az utóbbi kettő román balladák fordítása Salamontól.
- 21 Ez azonos az *Örök bánat* című verssel, melyet Salamon

- Búcsú anyámtólra* változtatott.
- ²² Huszár Ilona követte férjét Szászrégenbe, és annak Donkanyarba indulásáig ott is maradt. A bevonulás napján a 42 évnél idősebbeket leszerelték és hazaengedték, de Salamon ez fiatal kora miatt nem vonatkozhatott.
- ²³ Bővebben lásd *Salamon Ernő. Válogatott versek.* (Bukarest, 1955) 12.
- ²⁴ A naplót századának (110/43. munkásszázad) egyik tisztje, Danila Miclea hadnagy őrizte meg. A század túlélei később egyhangúan állították, hogy Miclea hadnagy rendkívül emberségesen bánt a munkaszolgálatosokkal.
- ²⁵ A tábori cenzúra miatt előrelátóan egy sajátos jelrendszerben állapodtak meg feleségével. Ha például a búcsúzásnál Salamon kétszer aláhúzta a nevét, akkor az azt jelentette, hogy „kibírhatatlanul nehéz a helyzet”.
- ²⁶ Illyés-hagyaték, 1 autográf oldal Déry Tibortól (1942. szeptember 1.), mellékelve 2 autográf oldal Huszár Ilonától (1942. augusztus 16.)
- ²⁷ Ez a korábban említett 1941. október 12-i nagy levélcsoomagban elküldött *Szegényasszony-forgató* című kötet.
- ²⁸ Illyés az 1939. évi ún. második zsidótörvényre utalt, amely 6%-ban maximalizálta a zsidók arányát a szellemi foglalkozásokban.
- ²⁹ Salamon Ernő versei valóban nem jelentek meg a *Magyar Csillag* 1942-es évfolyamában.
- ³⁰ Ez fontos adalék, mert később a Salamon haláláról először értesítést hozó bajtársak megemlégték, hogy a költő holtteste mellett ott volt az általuk is oly sokszor Salamonnál látott Arany-kötet.
- ³¹ Valószínűleg Illyés ekkor vette ki a hiányzó lapokat a *Szegényasszony-forgató* gépiratából.
- ³² Illyés-hagyaték, 2 gépelt oldal, 1943. február 22.
- ³³ A mellékelt vers nem maradt meg.
- ³⁴ A Huszár által kiadatlanok megjelölt lista nem egyezik Salamon Ernő 1941-es nagy levélcsoomagjában csillaggal (és kézzel) megjelölt kiadatlan verseinek listájával. Az *Ilona, Dubaj kölyököl, Halálítz, Anyám dicvérete és Ilonáé, Búcsú-békítő, Búcsú anyámtól és Kegyetlen ítélet* Salamon szerint is kiadatlan, az *Add vissza nekik, a Didergető* és a *Vásárbelyi temetőben* a hiányzó oldalakon voltak (így nem tudni, hogy Salamon esetleg megjelölte-e kiadatlanok), míg a *Szabálytalan dalt* Salamon nem jelölte kiadatlanok.
- ³⁵ Eszerint Huszár 1942 augusztusa és 1943 februárja között is küldött volna közlésre verseket Illyésnek, de mint a folytatásból kitűnik, lehet, hogy ő tévedett.
- ³⁶ Az előrehaladott kiütéses tifusz egyik jellemző idegrendszeri tünete az elme zavartsága illetve elborulása.
- ³⁷ Illyés-hagyaték, 2 autográf oldal, 1943. október 7.
- ³⁸ Korábban utaltunk már erre a levélre: Illyés vélhetően közvetlenül a Déry által továbbított 1942. augusztusi levél után érdeklődhetett Huszárnál Salamon sorsa felől.
- ³⁹ Salamon Ernőt 1943. február 27-én lőtték agyon, tehát már 8 hónapja halott volt.
- ⁴⁰ Nem maradtak meg a mellékelt versek.
- ⁴¹ A már sokszor említett *Szegényasszony-forgató* című kötet.
- ⁴² Szabó Zoltán (1912–1984) szociográfus, falukutató, Baumgarten-díjas író, publicista, lap- és könyvszerkesztő, a *Magyar Nemzet* munkatársa. 1949-től haláláig nyugat-európai emigrációban élt és dolgozott.
- ⁴³ Salamon László (1891–1983) romániai magyar költő, lapszerkesztő, író, kritikus. 1944-ben Dachauba deportálták, túlélte és hazatérve folytatta irodalmi munkásságát. Az Illyés-hagyatékban tőle is található egy levelezőlap 1941-ből, melyben tájékoztatta Illyést a *Barlanglakó üzenete* című verseskönete megjelenéséről, és egy tiszteltelpéldány postázásáról Illyés címére.
- ⁴⁴ Huszár itt Salamon László 1943-ban megjelenésre kerülő *Ember, hol vagy?* című kötetét említi.
- ⁴⁵ Reisz Vilmos levelét és Salamon sírhelyének pontos felkutatását közli DÁNOS M., *Halálítz. Kortársak Salamon Ernőről.* (Bukarest, 1968).
- ⁴⁶ Ismeretlen.
- ⁴⁷ A bajtársak közlése sajnos pontatlan volt, persze ez a vad menekülés napjaiban érthető. Salamon halálának helyszíne ugyanis nem Mihájlovka Sztári volt (ilyen nevű helység nincs Ukrajnában), hanem Sztárájá Mihájlovka. E tévedés miatt Salamon sírját évtizedekig nem találták. Végül Dános Miklós kitartó kutatásainak köszönhetően a költő halálának közelgő 25. évfordulójára sikerült lokalizálni Salamon Ernő sírjának pontos helyét. Erről 1968 márciusában Huszár Ilonát is értesítették.
- ⁴⁸ Ismeretlen.
- ⁴⁹ Dr. Adler Miklósról van szó, aki ugyan a munkaszolgálatból visszatért, de később Auschwitzba deportálták egész családjával együtt. Egyedül ő tért haza nagy létszámú családjából, 1980-ban hunyt el.
- ⁵⁰ Illyés-hagyaték, 2 gépelt oldal, 1944. január 18.
- ⁵¹ Ez a vers nem ment át a cenzúrán. A *Magyar Csillag* 1944. február 1-jén megjelent számában ugyanis a következő Salamon-versek kerültek közlésre: *Kancai dal gyermekeknek; Vásárbelyi temetőben; Add vissza nekik és Didergető.*
- ⁵² Huszár (mint a továbbiakból látjuk majd) itt egy olyan kötetet említett, amelyet a Cserépfalvi Könyvkiadónál kívánt megjelentetni még 1944-ben. Az ország rövidesen bekövetkező megszállása miatt a kiadásra abban az évben nem kerülhetett sor, a kötet csak 1945-ben jelent meg (szintén a Cserépfalvi Könyvkiadónál) *Szegény ember fiának. Salamon Ernő hátrahagyott versei* címmel.
- ⁵³ Természetesen ez sem jelent meg, mert a *Magyar Csillagot* egy 1944. május 1-jén kelt határozattal megszüntették a hatóságok. Az eredeti okirat megtalálható az Illyés-hagyatékban.
- ⁵⁴ Salamon *Gyönyörű sors* című kötetéről még 1937-ben Forgács Antal írt a *Nyugat* novemberi számában.
- ⁵⁵ A pontos dátum 1943. február 27.
- ⁵⁶ Lásd 47. lábjegyzetet.
- ⁵⁷ Molter Károly (1890–1981) író, kritikus, irodalomtörténész, az erdélyi magyar irodalom fontos szereplője a korszakban.
- ⁵⁸ Illyés-hagyaték, 1 autográf oldal, 1944. január 24.
- ⁵⁹ Illyés-hagyaték, 2 autográf oldal, 1944. február 22.
- ⁶⁰ Szentimrei Jenő (1891–1959) erdélyi magyar költő, író, kritikus.
- ⁶¹ Ezért vannak az Illyés-hagyatékban a 30-as évekből Salamon által dedikált kötetek és a később Huszár által elküldött dedikálás nélküli példányok.
- ⁶² Ez a *Dal utódoknak* című nagyvers, melynek gépiratát Salamon 1941 októberében szintén elküldte Illyésnek az említett nagyobb levélcsoomagban.
- ⁶³ Ismeretlen.
- ⁶⁴ Erről lásd bővebben KODOLÁNYI J., *A Magyar Csillag története Illyés Gyula levelezésének tükrében* (2012). Szakdolgozat az ELTE BTK Magyar Nyelv és Irodalom szakára.
- ⁶⁵ Az Illyés-hagyatékban a cenzúra által kihúzott anyagok már 1940-től megtalálhatók, még a *Nyugat*-korszakból. Számuk 1941-ben nő meg jelentősen: a sajtóellenőrző bizottság által visszautasított anyagokat (a jellegzetes lila pecsételéssel) visszaküldték az adott szerkesztőséghez.
- ⁶⁶ Illyés-hagyaték, 1 autográf oldal, 1967. április 7.
- ⁶⁷ ILLYÉS GY., *Naplójegyzetek 1969–1972* (Budapest, 1989) 235–236.